

Högskolan
Kristianstad

Högskolan Kristianstad
291 88 Kristianstad
044-250 30 00
www.hkr.se

Självständigt arbete (Examensarbete), 15 hp, för
Kandidatexamen i landskapsvetenskap
VT 2024
Fakulteten för naturvetenskap

Strategier för ett hållbart kulturmiljöbaserat friluftsliv

Pernilla Becker

Författare

Pernilla Becker

Titel

Strategier för ett hållbart kulturbaserat friluftsliv

Engelsk titel

Strategies for a sustainable culture-based outdoor life

Handledare

Daniel Wolf-Watz

Examinator

Nils-Olof Svensson

Sammanfattning

Friluftsliv bedrivs i natur- och kulturlandskap och bidrar till nyttor som hälsa, bildning, lokal tillväxt samt för att uppmärksamma natur- och kulturmiljöer. Utövandet sker inom ramen för allemansrätten och de nationella friluftslivsmålen. Samtidigt som kulturmiljöerna är en resurs för friluftslivet så är de något som behöver skyddas. Denna studie kommer därför undersöka hur länsstyrelserna arbetar, vilka strategier som finns för att upprätthålla en balans för förvaltning mellan nyttjande och bevarande.

Skydd och vård av kulturmiljöerna är en nationell angelägenhet för att säkra kulturmiljöerna för kommande generationer och de som upprätthåller vård och skötsel är länsstyrelsen med flera samarbetsaktörer. Förvaltningsverktyg utgörs av styrdokument och underlag som används av alla som är involverade i förvaltningen av kulturmiljön. Studien bygger på kvalitativ metod, semistrukturerade intervjuer med informanter från tre länsstyrelser utifrån en upprättad intervjuguide.

Resultatet visar att det finns olika syn på kulturmiljöer som resurser för friluftsliv, informanterna beskriver att det i grunden handlar om besökare, inte bara friluftslivsutövare. Det handlar om att balansera nyttjande och bevarande och förvaltningen av kulturmiljöer varierar beroende på vem som äger marken samt hur samarbetet med ägarna fungerar. Sammanfattningsvis handlar länsstyrelsens

arbete om att locka ut folk i landskapet där målet samtidigt är att hålla kulturmiljöerna levande och bidra till en bättre folkhälsa genom ökad rörelse.

För framtiden finns det utarbetade planer vilka är skapade utifrån tanken att det kan ändra sig snabbt och då ska åtgärder finnas tillgängliga att sättas in.

Information är nyckeln i arbetet med att nå ut till allmänheten vid förändringar som kan ske. Däremot finns det redan problem i form av ekonomiska neddragningar som gör att kulturmiljöerna riskerar att hamna i kläm och det inkluderar att friluftslivet kan drabbas i samband.

Ämnesord

Landskapsvetenskap, förvaltning, tillgänglighet, allemansrätten, länsstyrelsen, kulturmiljö

Author

Pernilla Becker

Title

Strategies for a sustainable culture-based outdoor life

Supervisor

Daniel Wolf-Watz

Examiner

Nils-Olof Svensson

Abstract

Outdoor activities are being performed outside in natural and cultural landscapes and contribute to benefits such as health, education, local growth and to draw attention to natural and cultural environments. The activities takes place within the framework of public rights and the 10 national outdoor life goals. As cultural environments are a resource for outdoor life, they need to be protected. This study will therefore examine how the county administrative board work strategically to maintain a balance in management, usage and conservation of the cultural environments.

Protection and care of the cultural environment is a national concern to secure the cultural environment for future generations and those who maintain care and maintenance are the county administrative board and cooperating partners. Management consists of practical guidance documents and documents that are used by everyone involved in the management of the cultural environment. This study is based on semi-structured interviews, a qualitative method. The interviews performed with informants from three county administrations boards, based on an established interview guide.

The results show that there are different views on cultural environments as a source for outdoor life, the informants notes that it is basically about visitors, not just in outdoor life purposes. Primarily it is about trying to balance usage and conservation, and that the management of cultural environments varies depending on who owns the land and how the cooperation with the owners work. In summary, the county administrative board's work is to entice people to go out into the landscape, the goal is to keep the cultural environments alive and contribute to better public health through increased movement.

There are plans prepared for future events, which are created based on the idea that things can change quickly and that these plans must be available to put in place when needed. Information is the key in the work of reaching out to the public in the event of changes that may occur. On the other hand, there are already problems in the form of financial cutbacks which mean that the cultural

environments are at risk of being set aside and this includes that outdoor life could be affected as well.

Keywords

Landscape sciences, management, accessibility, the right of public access, county administrative board, cultural environment

Innehållsförteckning

1. Inledning	7
2. Syfte och frågeställningar	7
3. Bakgrund	8
3.1 Vad är friluftsliv?	8
3.2 Resurser för friluftsliv	11
3.3 Kulturmiljöer som resurs för friluftsliv	11
3.4 Hållbarhet och kulturmiljöer	12
3.5 Tidigare forskning	12
4. Metod och genomförande	12
5. Resultat	14
5.1 Hur kulturmiljöer nyttjas för friluftsliv	14
5.1.1 Teman för nyttjande av kulturmiljöer:	16
5.2 Förvaltning av kulturmiljöer för friluftsliv	17
5.2.1 Nedskärningar.....	20
5.2.2 Teman för förvaltning av kulturmiljöer	20
5.3 Metoder för bevarande	21
5.3.1 Teman för bevarande av kulturmiljöerna	22
6. Diskussion	22
7. Slutsats	25
Referenslista	26
Bilaga 1	29

1. Inledning

Friluftsliv är viktigt för många människor då det är ett stort antal personer som ägnar sig åt detta. Friluftsliv kan bidra till en rad olika nyttor, som till exempel hälsa, bildning, lokal tillväxt samt användas för att uppmärksamma våra natur- och kulturmiljöer. Betydelsen av friluftsliv har uppmärksammats på politisk nivå och sedan 2012 har vi 10 nationella friluftslivsmål (Naturvårdsverket 2023a). Det övergripande målet är att alla människor ska ha möjlighet till friluftsliv med allemansrätten som grund (Folkhälsomyndigheten 2024).

Friluftsliv bedrivs i både kultur- och naturlandskap. Naturmiljöerna är den största och viktigaste delen men kulturmiljöerna är också viktiga delar av friluftslandskapet även om de glöms bort något i detta syfte. Kulturmiljöer är det påverkade landskapet och innebär immateriella och materiella lämningar från tidigare generationer sedan lång tid tillbaka vilka kan innefatta allt från större eller mindre områden till enskilda objekt (Riksantikvarieämbetet 2014).

Samtidigt som kulturmiljöerna är en resurs för friluftslivet så är de något som behöver skyddas och därför är det intressant att studera hur arbetet för balans mellan nyttjande och skyddande ser ut.

2. Syfte och frågeställningar

Undersökningen syftar till att få en ökad kunskap om de strategier länsstyrelserna arbetar med för att ha en balans mellan nyttjande och bevarande av kulturlandskapet. Detta kommer ske genom en kvalitativ studie med semistrukturerade intervjuer.

Friluftslivet engagerar många olika aktörer och det ligger i länsstyrelsernas uppdrag att vara statens förlängda arm ute i landet för att bland annat vara tillsynsmyndighet för det som rör miljö, natur- och kulturmiljöer ute i länen. De skall även leda det statliga arbetet med friluftslivspolitik i samverkan med andra

myndigheter, kommuner och andra berörda aktörer (Länsstyrelsen Stockholm u.å) och för ett hållbart nyttjande av kulturmiljöerna krävs det att alla dessa aktörer arbetar i samma riktning och har långsiktiga strategier.

För att uppfylla uppsatsens syfte har frågeställningar ställts upp som presenteras nedan.

- Hur ser länsstyrelserna på kulturmiljöer som resurser för friluftsliv?
- Hur och tillsammans med vilka förvaltar länsstyrelserna kulturmiljöer för friluftsliv?
- Vilka arbetssätt och metoder använder länsstyrelserna för att uppnå en balans mellan nyttjande och bevarande av kulturmiljöerna?

3. Bakgrund

Friluftsliv kan utövas på många platser och kulturmiljöer kan vara en tillgång för detta men blir ibland bortglömt. En kulturmiljö beskrivs så här av

Riksantikvarieämbetet:

”Kulturmiljö – avser hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större avsnitt av landskapet, en bygd eller en region” (Riksantikvarieämbetet 2014).

Det innebär i praktiken att friluftsliv inte har större begränsningar i landskapet så länge det är utomhus och görs i rekreativt syfte.

3.1 Vad är friluftsliv?

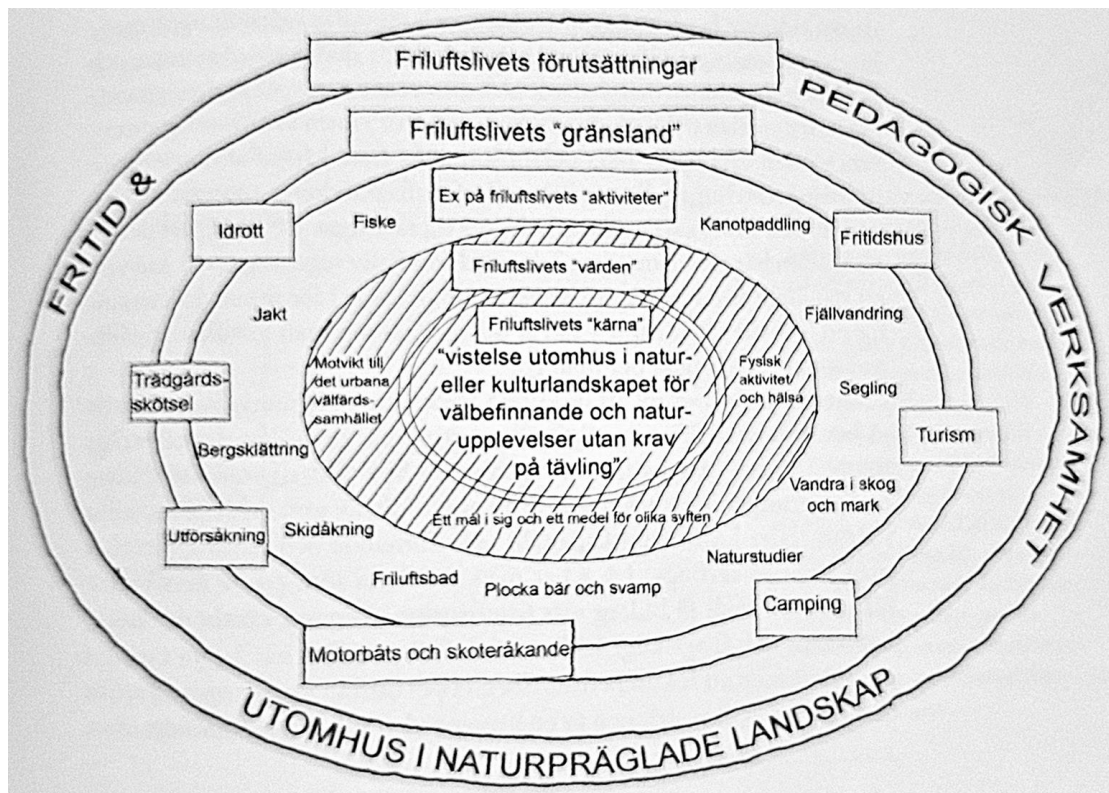
Det finns många sätt att beskriva vad friluftsliv är och människor har olika uppfattning om fenomenet. Den officiella svenska definitionen som organisationer inom friluftsliv, exempelvis (Naturvårdsverket 2023b) beskriver det kommer från Svensk författningssamling och lyder:

”Friluftsliv: vistelse utomhus i natur- eller kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelse utan krav på tävling” (SFS 2003:133).

Det finns många begrepp inom friluftslivet som överlappas, dessa får stöd eller motarbetas utifrån politik eller miljöskäl men oavsett skäl så är det väldigt brett beskrivit för att inte utesluta olika gruppers friluftsperspektiv utifrån samhällsgrupp eller ålder.

Figuren nedan visar på hur (Emmelin et al. 2010) tolkar friluftslivets kärna med dess värden, aktiviteter, förutsättningar och det som ligger i gränlandet. Däremot har även den vissa brister, exempelvis att den kan missa vissa gråzoner kring sportkultur och friluftskultur, där tävlingsmoment införs i traditionellt friluftstypiska aktiviteter.

Figur 1. Friluftslivets begrepp, kärna och gränmland. Återgiven med tillstånd av Lars Emmelin. Källa: (Emmelin et al. 2010).

Det viktiga är att fånga upp även det som ligger i gränslandet som skulle kunna bli viktigt i framtiden (Emmelin et al. 2010).

Många aktörer tänker enbart på det rörliga friluftslivet, men friluftsliv innefattar även att ”bara vara” ute i natur- och kulturmiljö då det främjar både fysisk och psykisk hälsa. Det kan utövas antingen som enskild aktivitet eller i grupp och ge möjligheter till avkoppling, rekreation och fysisk aktivitet. Friluftsliv i kulturmiljö ger berikande upplevelser och är en bra resurs för folkbildning.

Friluftsliv har sin början vid slutet på 1800-talet, då med skidåkning och vandring i fjällen för de bättre bemedlade och med inspiration från romantikens natursyn. Men det har hänt mycket sedan dess. Vi har genomgått flera förändringar i samhället, från industrialismen, till införande av semesterlagen då fritiden skulle ägnas åt lärande och att vara aktiva. Cykel och vandring var framförallt viktigt under 1930-talet. Det ansågs viktigt att folk tog sig ut från de smutsiga och stökiga städerna (Sandell & Sörlin 2008).

Under 1940 etablerades allemansrätten, och naturen tillgängliggjordes för en bredare allmänhet med leder och billigt boende. När strandlagen kommer efter andra världskriget blir landskapet öppet för mer friluftsliv och massbilismen tar fart med helgutflykter. När 1960-talets materiella välfärdssamhälle tar vid är det husbil och större valfrihet i friluftslivet då ekonomin tillåter köp av friluftslivsutrustning och större satsningar på landskapsprioriteringar görs. Under 1970-talet uppförs statliga rekreationsområden med elljusspår, skidliftar, skoterleder och eluttag. 2000-talet ses som ett rörlighetens samhälle där olika typer av reservat har blivit större, skydd och tillgänglighet har blivit mer specialiserad och friluftslivet lyfts i miljöbalken. Många sociala aspekter som turism, regional utveckling och folkhälsa lyfts (Sandell & Sörlin 2008).

I takt med att friluftslivet blir mer nischat tar friluftslivet mer resurser i anspråk. Ju fler som ägnar sig åt friluftsliv och därmed fler miljöer blir nyttjade ökar risken för skador (Emmelin et al. 2010).

3.2 Resurser för friluftsliv

Som definitionen ovan visar bedrivs friluftsliv i både natur- och kulturlandskap och ”hållbar utveckling” lyfts fram inom planering, politik och miljövard.

Friluftsliv kan utövas på många platser, kulturmiljöer kan vara en tillgång till detta men blir ibland bortglömt.

Friluftsliv ger förståelse för naturen, regional utveckling och ger oss psykisk och fysisk hälsa samt är bra för samhället överlag och för den enskilda människan. Det ska vara variationsrikt och välinarbetad hos samhällsplanerarna, med skola, kultur, vård och omsorg. Det bedrivs på annans mark, ofta i organiserad form och med stöd av allemansrätten (Länsstyrelsen Blekinge u.å.).

3.3 Kulturmiljöer som resurs för friluftsliv

Det finns många kulturmiljöer som kan uppfattas som en levande historiebok ute i landskapet: fornlämningar, bymiljöer, enskilda byggnader, hela kulturlandskap, industrimiljöer men även mer immateriella värden som kan kopplas till dessa miljöer där människor har levt och verkat under olika tidsperioder (Länsstyrelsen Kronoberg 2021). Därför är det inte bara landskapets fysiska innehåll som omfattas utan även immateriella sägner, ortnamn eller andra händelser som kan kopplas till ett område eller plats, de är en del av kulturarvet.

Grunden för hur statligt kulturmiljöarbete ska utvecklas långsiktigt finns i kulturmiljöstrategin. Den ska ge stöd i praktiskt miljöarbete och vara stödjande för andra aktörer exempelvis kommuner och organisationer (Länsstyrelsen Blekinge u.å.).

Kulturmiljöers användning förändras tillsammans med trender i samhället, med nya behov som uppstår hos de som lever och verkar och besöker dessa områden. Utvecklingen behöver ske hållbart, varsamt och medvetet (Länsstyrelsen Kronoberg 2021).

3.4 Hållbarhet och kulturmiljöer

I kulturmiljölagen står det att skydd och vård av våra kulturmiljöer är en nationell angelägenhet, syftet med bestämmelserna i kulturmiljölagen ligger i utgångspunkten att säkra kulturmiljöerna för kommande generationer (Riksantikvarieämbetet 2024a). Förutsättningarna för kulturmiljövården är det bärande i de olika vårdprogrammen som utformas och följs upp kontinuerligt efter värdering och riskbedömningar.

Överallt där kulturmiljöer finns för att uppleva mänskliga aktiviteter kan besökarna se att de är mycket olika och att de kan förändras. De som bor och verkar i dessa områden medverkar till utvecklingen i kulturmiljöerna på ett hållbart sätt vilket utgår från både vilja och varsamhet kring förvaltandet. Att kulturmiljöarbetet kan ske målinriktat mot samma inriktning kan innebära utmaningar därför är resurser, strategier och stöd viktiga för långsiktighet för alla som är inblandade (Länsstyrelsen Kronoberg 2021).

3.5 Tidigare forskning

Det finns en doktorsavhandling (Petersson Forsberg 2012) som beskriver friluftsliv och naturturism inom kommunal fysisk planering, allmänhetens förväntningar och hur staten har ett ansvar för friluftslivets planering.

Hon beskriver hur lagar kan tolkas på olika sätt beroende på hur aktörernas erfarenheter, utbildningar och attityder ser ut och därför har möjlighet att påverka planering för friluftsliv på olika sätt i sitt arbete.

4. Metod och genomförande

Att öka kunskapen kring hur kulturmiljöer förvaltas och nyttjas på ett hållbart sätt för friluftslivet är viktigt. Fokus ligger kring hur länsstyrelserna arbetar med friluftslivet i kulturmiljöer. Studien bygger därför på kvalitativ metod, semistrukturerade intervjuer med informanter från tre länsstyrelser.

Metod

Den stora fördelen med semistrukturerade intervjuer är att man har en struktur att utgå ifrån och att den som intervjuas kan styra svaren mer spontant. Nackdelen är att det blir svårare att jämföra svaren och resultaten som man får på frågorna då det inte nödvändigtvis ställs samma följdfrågor eller öppnas upp för diskussioner på samma sätt beroende på hur informanten svarar på de frågor den får. Semistrukturerade intervjuer ger intervjuaren möjlighet att fördjupa sig i informantens svar under intervjuens gång. Detta gör att samtalet blir mer naturligt och de som intervjuas kan själv styra det de vill berätta och hur mycket de önskar berätta.

En utgångspunkt är att det inte får vara ett för stort antal informanter eftersom efterbearbetningen är tidskrävande samtidigt som intervjumaterialet som samlas in kvalitativt måste vara tillräckligt för att kunna analyseras och tolkas korrekt (Dalen, 2015).

Genomförande

Utifrån bakgrundslitteraturen och förståelse om ämnet skapades en intervjuguide med öppna frågor som syftade till att besvara frågeställningarna och fungera som vägledning för intervjun. Dessa frågor finns i bilaga 1. Intervjuguiden skapades i Microsoft Word.

Semistrukturerade intervjuer genomfördes med informanter från tre länsstyrelser: Blekinge, Kalmar och Halland. Då man på länsstyrelserna inte arbetar med kulturmiljö, friluftsliv och naturreservat på samma avdelning så har informanter från två olika avdelningar i varje län intervjuats för att få en helhetsbild. På var och en länsstyrelse hölls därför två intervjuer med friluftssamordnare och antikvarie. Totalt sex intervjuer genomfördes med varierade tid mellan 30–40 minuter per intervju. Informanterna fick veta att de kommer att vara anonyma och att deras svar enbart kommer användas till denna studie och raderas efter sammanställningen.

Intervjuerna utfördes på Zoom och spelades in med mobilkamera, inspelningarna transkriberades och analyserades efter respektive länsstyrelse.

Det fanns fler frågor i intervjuguiden än som ställdes under intervjun, om en fråga blev bevarad i samband med en annan fråga så ställdes den inte sedan om det inte var en specifik detalj som saknades men ändå var av vikt för undersökningen.

Svaren har sedan analyserats via tematisk analys, vilket innebär att man färgkodar och sorterar insamlade data för att hitta mönster och teman som är relevanta i svaren och sedan presenteras i respektive kategorier. Det är flera aspekter av olika teman som plockas ut för att jämföras och skapa kategorier och underkategorier kring (Dalen 2015).

5. Resultat

Nedan presenteras resultaten från intervjuerna med fokus på hur informanterna ser på kulturmiljöer som resurser för friluftsliv och hur länsstyrelserna arbetar med förvaltning av dessa miljöer. Svaren ligger beskrivna enligt frågeställningarna.

5.1 Hur kulturmiljöer nyttjas för friluftsliv

Nyttjandet bygger till stor del på friluftsliv, turism, folkhälsa att ta sig ut och röra på sig samt ett intresse för våra gemensamma natur- och kulturmiljöer.

Uppdrag

Länsstyrelsen får uppdrag från regeringen via ett regleringsbrev vilket är huvudsysslän där vissa saker pekas ut. Exempelvis handlar en del om friluftsliv och att man ska arbeta med de frågorna. I (Länsstyrelsen Södermanland 2021) beskriver de hur regleringsbrevet förtydligar att länsstyrelserna arbetar stödjande inom olika nationella mål och ska samarbeta inom friluftslivspolitikerna och leda arbetet tillsammans med olika aktörer, kommuner, Skogsstyrelsen och att länsstyrelsen sedan redovisar det som har blivit gjort.

Kulturmiljöer, en resurs för friluftsliv

Länsstyrelsen blir tilldelade statliga pengar, för kulturmiljö kommer de från kulturmiljövårdsanslaget (Riksantikvarieämbetet 2024b). Dessa pengar går sedan vidare till aktörer som ansöker medel genom länsstyrelsen. Ibland är det flera

myndigheter som får dela på dessa pengar och ibland får alla länsstyrelserna dela på interna pengar.

Informanterna har olika syn på kulturmiljöer som resurser för friluftsliv. Flera av de informerade berättar att kulturmiljöer är en bidragande orsak till att människor ger sig ut. En informant inom kulturmiljö beskriver det så här:

”Vi pratar mycket om det med våra naturvårdare, att folk inte alltid är så intresserade av de olika arterna som växer men de är däremot väldigt intresserade av att komma ut och titta på olika kulturmiljöer som finns i reservaten och det kan vara både fornlämningar, torp och det kan vara precis allt möjligt”.

Viktiga områden för friluftsliv

Uppskattade områden som nämns och som ses som resurs för friluftsliv är natur- och kulturreseptatet Äskhult by: Det finns guidning och caféverksamhet vilket ger ett mervärde för besökare och friluftslivet eftersom Hallandsleden ligger i anslutning. Andra exempel som nämns är Ronneby brunnsparck som är en gammal kurort med museum, vandringsleder och guidningar samt Stensjö by som är en gammal oskiftad by som sköts med äldre brukarmetoder, byn har många leder som kantas av gårdsgårdar och har ett litet café.

Olika synsätt

Inom kulturmiljö och i friluftssammanhang så framkommer att några av informanterna inte riktigt tänker i banorna ”friluftsliv” därför att det främst handlar om besökare. Det beskrivs av en informant att det oftast är kommunerna som egentligen har hand om allt friluftsliv i andra områden än i naturreservaten.

Andra informanter lägger mindre vikt vid kulturmiljöer och betonar istället att det viktigaste är att det finns infrastruktur för ett rörligt friluftsliv. Med deras sätt att se på saken handlar friluftsliv främst om ett sätt att nå bättre hälsa, och inte specifikt möjligheter att ta del av och lära sig av historia och traditioner.

Slitage

Vid frågor om eventuellt slitage av kulturmiljöer beskriver flera informanter att det inte är de med intresse för miljöerna som är problemet. Hot mot kulturmiljöer är ofta kopplade till närheten av samhällen och att det hänger ungdomar i områdena. Därför är det mer kopplat till enstaka individer snarare än besökare för övrigt, men naturligtvis tar det resurser i anspråk.

Slitage i välbesökta miljöer brukar vara ett problem och därför behöver en balans skapas mellan nyttjandet och bevarandet av miljön i landskapet. Det mekaniska friluftslivet kommer in med mountainbikes som kör sönder kulturlämningar exempelvis och under pandemin - på gott och ont - skapades en jättestor rusch när alla skulle ut och besöka natur- och kulturmiljöer helt plötsligt, vilka inte alla gånger var så vana besökare ute i kulturlandskapet. Där såg länsstyrelserna att de fick större problem med besökare, att besökarna till exempelvis började elda på platser som inte var anvisade eller lämpliga att elda vid eller att de skräpade ned överallt. Men den ruschen har övergått till hur det var innan pandemin igen.

”Ett annat exempel är att markägare och kommuner berättar för oss på länsstyrelserna att vissa platser ibland blir jättestora på nätet, exempelvis husbils-communities i Europa som lägger ut att här är fantastiskt, här kan man stå, och då kommer det stora mängder husbilar till en parkering som kanske klarar fyra personbilar vilket kan göra det svårt att hitta lösningar snabbt”.

I de fallen skulle förbudsskyltar kunna sättas upp, att besökarna inte får köra ner där med husbil. Funderingar på avstängningar eller p-vakter som på andra väl frekvent besökta områden finns men har inte blivit nödvändigt.

5.1.1 Teman för *nyttjande* av kulturmiljöer:

Som det tidigare har visats finns det inga begränsningar för vad friluftsliv innebär så länge de är utomhus, några av dem som informanterna tagit upp som aktiviteter inom kulturmiljöer:

1. Vandrिंग.
2. Löpning.
3. Cykling, motorcykel.

4. Besök i kyrkomiljöer.
5. Yoga.
6. Utbildande syfte.
7. Övernattning på markerade platser.
8. Ruin- och gravfältbesök.
9. Utbildningar inom bruksmetoder.

5.2 Förvaltning av kulturmiljöer för friluftsliv

God förvaltning av friluftslivets resurser är avgörande för att friluftslivet ska kunna fortgå, men även för att natur- och kulturmiljöernas värde ska kunna bevaras. Det är länsstyrelserna som förvaltar främst naturmiljöer som reservat och oftast kommunerna eller andra privata markägare som förvaltar friluftsinfrastrukturen och badplatser. Kommunen är markägare i många fall samt att det finns även privata markägare.

Markägare

Kulturmiljöer är oftast inte ägda av staten men i vissa fall förvaltas och sköts de ändå av länsstyrelsen. Framför allt i de små länen sköter länsstyrelsen det arbetet själv; att det röjs och skyltas för allmänhetens skull. Flera kulturmiljöer ligger inne i naturreservat och därför varierar det vem som sköter förvaltningen av dem. Oftast är det kommunen eller privatpersoner som äger marken, men ibland ägs de också av staten och då förvaltar länsstyrelsen dem. De aktörer som söker stöd hos länsstyrelserna söker exempelvis för att sätta upp tavlor, skapa evenemang eller att det kan skötas av föreningar som håller till i byggnader i området. Oftast handlar länsstyrelsernas stöd om ekonomisk förstärkning som tavlor eller trycksaker, i andra fall hjälp att läsa texter till tavlor så det blir korrekt.

Samarbeten med andra aktörer

Länsstyrelserna samarbetar med andra myndigheter, regioner, kommuner, företag, markägare, friluftslivsorganisationer och privata aktörer samt andra olika aktörer inom föreningar och privatpersoner som hjälper till med skötsel av kulturmiljöer. Samarbeten både internt och externt inom länsstyrelser och med bland annat friluftsstrateger på kommuner, inom kulturresevat med fornvård, organisationer som arbetar med folkhälsa och friluftsliv. Vissa möten hålls regelbundet några gånger om året där övergripande frågor diskuteras och gemensamma projekt planeras. Naturkartan är ett sådant där man gemensamt ansluter sig.

Samverkan sker genom fysiska möten, konkreta uppdrag, utbildningar för olika målgrupper och organisationer, allemansrätten, workshops där det diskuteras kring skötsel och behov, framtida satsningar och att skapa gemensamma plattformar för att kunna vidareutveckla både miljön, kulturmiljö och besöksnäring. Samarbetet kan innebära att kontakter tas med samarbetsaktörer för att uppföra infrastruktur och faciliteter runt kulturmiljöerna eller tillgänglighetsanpassa exempelvis leder.

Samarbeten inom länsstyrelsen

Under intervjuerna har det blivit tydligt att det finns en uppdelning på länsstyrelserna i arbetet med dessa frågor som går in i varandra men ändå inte hanteras helt gemensamt och att det skapar barriärer, ”stuprör” som de kallar det. En fyrkantighet i arbetet och mellan avdelningarna. Det framkommer även att alla informanterna önskar kunna samarbeta ännu mer gemensamt i frågorna kring kulturmiljöerna.

Tillgänglighet

När det gäller tillgängligheten i känsligt viktiga områden kan besökarna ledas med exempelvis spångar och då kan strategin vara att inte leda dem ut i det känsligaste delarna. Då kan de delarna bevaras eftersom 95% av besökarna håller sig till de strukturer som finns. Detta är framför allt viktigt om det ligger kulturmiljöer inne i naturreservaten.

Skötselplaner, utveckling och arbetssätt

En informant beskriver att det finns en önskan att få in nya arbetssätt och idéer på hur man kan utveckla fornvårdsområdena.

”Oftast förvaltas det mesta utifrån behov. Många strukturer ligger och förvaltas så som det alltid har gjorts, det är hållbart på sitt sätt men kanske inte så innovativt”.

Flera informanter berättar att i de fornområden som de har så har de tagit fram skötselplaner som är upphandlade med entreprenörer som hanterar skötseln i de flesta fall. De har i enstaka fall markägare som har företag som sköter det men de har ganska små möjligheter att gå in och göra mer under ett år än vad som är fastställt.

Olika typer av stöd att söka

Företag eller organisationer hör av sig till länsstyrelsen kring projekt där de önskar få stöd i form av ekonomiska medel, kunskap, exempelvis om det finns historiska fakta att kunna uppmärksamma, läsa texter till tavlor så information blir korrekt, om skyltar ska sättas upp, där de ska göra nya leder, producera filmer eller appar eller stöd med mer konkreta åtgärder. Länsstyrelsernas stöd handlar därför oftast om ekonomisk förstärkning.

Framtida utmaningar

Det förs diskussioner för framtiden hur länsstyrelserna skulle hantera om det skulle bli ett för stort tryck. Att kunna leda till andra platser är ett alternativ, att flytta leder är ett annat men även skapa förebyggande insatser för att stävja exempelvis parkeringskaos. En informant berättar att de har ett pågående projekt som även har med just denna aspekt. Information är en stor del av förvaltningen: skyltar, trycksaker, hemsidor, projekt samt appar som är tillgängliga och användbara ute i miljöerna.

5.2.1 Nedskärningar

Nedskärningar har de senaste åren gjort att länsstyrelsen får sköta driften i egen regi och därför inte skickar ut andra aktörer utan själv åker ut och sköter allt. En av informanterna upplever att de mindre länsstyrelserna är mer flexibla när det gäller användning av tilldelade medel då skötsel av områden måste skötas av dem själv efter ekonomiska nedskärningar och att möjligheten för konkreta åtgärder då blir större.

”Kulturmiljövårdens resurser är ju väldigt små, och vi har ju inte fått uppräknade anslag på 30–40 år vilket gör att vi i ärligheten får mindre och mindre pengar att röra oss med. Så är det så att något behöver göras mer så har vi oftast inte pengar till det”.

En sak som informanterna upplever som tråkigt är att LONA-bidrag har dragits in eftersom de även inkluderade kulturmiljöerna. Det är ett stort bakslag från detta år (2024) att LONA-bidrag har dragits in för bland annat kulturmiljöer och friluftsliv vilket slår mot flera verksamheter i landet (Friluftsförbundet 2024) och Boverket skriver på sin sida om begränsningen av kulturmiljövårdens medel jämfört med behovet (Boverket 2024). Ibland ligger kulturmiljöerna inne i naturreservat vilket gör att förvaltningen av dem varierar.

LONA står för den lokala naturvårdssatsningen och är ett kommunalt bidrag att söka för projekt som planeras och vilket kan ge 50% av projektets medel. Det inkluderar bland annat natur- och kulturmiljövård, folkbildning och friluftsliv för att långsiktigt stimulera folkhälsa (Länsstyrelsen Stockholm 2024).

5.2.2 Teman för *förvaltning* av kulturmiljöer

Ett kort urval som informanterna berättat hur förvaltandet av kulturmiljöerna går till:

1. Skötsel, beroende på markägare och områdets behov.
2. Samarbeten med andra aktörer, myndigheter, kommuner.
3. Information, tavlor, broschyrer, appar.

4. Tillgänglighet, hårdgöra mark, parkeringsmöjlighet, spångar, informationstavlor.
5. Riskförebyggande, staket, spångar, informationstavlor.
6. Insatser för byggnadsvården, söka medel för dem.
7. Att använda byggnader inom kulturmiljöerna.

5.3 Metoder för bevarande

För att hitta en väg att bevara kulturmiljöer som kan nyttjas för friluftsliv använder sig de länsstyrelser som kontaktats av en rad olika metoder. Ekonomiska bidrag ges till sökande för kulturmiljöer, då får prioriteringen ligga på de som mest behöver dem. men även det kan vara ett problem då det finns väldigt många tusen värdefulla kulturmiljöer.

Bevarandemetoder

Det kan handla om samarbeten mellan olika aktörer, informationstavlor, man trycker upp broschyrer som kan informera om vad som är lämpligt i områden, stöd till tillgänglighetsanpassning vilket kan vara spänger som gör att de inte går direkt på marken eller i lämningen. Ibland sätts det upp staket som säkerhet, vilket skyddar både lämning och besökare.

När det gäller fornlämningarna så har de flesta skadorna redan skett efter flera hundra eller tusen år ibland men så länge ingen aktivt förstör dem så händer inget mer: de ligger där de ligger. Det som kan vara problem är om de växer igen så kan rötter och växter rubba på lämningarna.

Information

Det som informanterna förmedlar är att när det gäller kulturmiljöer så utgår det från platsens förutsättningar: vad de tål plus vilka medel som finns för ändamålet.

Naturkartan används för att informera var besökare kan gå, ifall det är för många besökare under vissa tillfällen, kunna leda om dem till andra områden som är

värda att se. Andra viktiga åtgärder ligger i planeringen, att man där måste hitta en balans och som en av informanterna konstaterade:

”Man vill ju inte att ett naturreservat blir ett slags Disneyland eller så. Utifrån förutsättningarna kan man redan i planeringen bestämma att nej, hit vill vi inte locka så många. Även om man har rätt att gå dit, då gör vi inga anordningar dit”.

Strategier för framtiden

Flera informanter diskuterar hur de ska kunna styra om när det blir för många besökare och därmed högre förslitningstryck på miljöerna. I nuläget är de inte där men förhoppningsvis så kommer det fler besökare och då är det viktigt att ha planerna färdiga. De träffas med friluftsstrateger från kommunerna, regionen och andra länsstyrelser. De här frågorna diskuteras för att hitta en lösning innan det har uppstått eller för att veta hur de ska göra innan det är ett problem.

5.3.1 Teman för *bevarande* av kulturmiljöerna

Det finns flera sätt att arbeta med bevarandeåtgärder, detta är vad informanterna har tagit upp:

1. Begränsa tillgängligheten på känsliga platser.
2. Locka till andra platser.
3. Information, tavlor, appar, hemsidor.
4. Ekonomiska bidrag.
5. Kontrollera växtlighet så de inte förstör lämningar.
6. Förebyggande strategier för framtiden.

6. Diskussion

Resultaten ovan ger en god inblick i hur länsstyrelserna ser på kulturmiljöer som resurs för friluftslivet och hur arbetet med att förvalta dem och hur bevarande går till.

Även om länsstyrelserna har samma uppdrag har det genom denna studie blivit tydligt att de på grund av olika förutsättningar arbetar mot målen på olika sätt och att till exempel förvaltningen av kulturmiljöer varierar stort beroende på tjänstemännens bakgrund, utbildning och personliga utgångspunkt, vem som äger den aktuella marken och hur samarbetet med ägarna fungerar. Detta sammanfattas på liknande sätt även av Lenas (Petersson Forsberg 2012) doktorsavhandling att det finns möjligheter för myndigheter att sätta en egen prägel på planering beroende på hur formuleringar i lagtexter kan tolkas olika.

Friluftsliv i kulturmiljöer

Friluftsliv i kulturmiljöer upplevs inte som väldigt prioriterat av informanterna inom kulturmiljön utan handlar mer om besökarna generellt, att det skall vara tillgängligt med bra parkeringsmöjligheter och information att ta del av. En informant berättar att:

”besökare är mer intresserade utav kulturmiljöer och vad som finns i dessa så som olika former av lämningar, torp och så vidare än att till exempel få information om vilka växter eller djur som finns i naturreservatet”.

Detta är en av anledningarna till att man försöker anlägga större vandringsleder på ett sådant sätt så att man kan utnyttja befintliga kulturmiljöer för att skapa mervärden och trivsamma platser att besöka och stanna till vid. Det kan till exempel vara att anlägga ett café i ett gammalt torp eller arrangera guide rundturer i ett område med fornlämningar. På vissa håll erbjuder man i olika kulturresevat möjligheter att lära sig äldre bruksmetoder som till exempel att slå gräs med lie (Länsstyrelsen Kalmar 2024), och det finns även ”onlinekurser” i form av Youtube-klipp (Slättegubben u.å.). Detta sker både i ett undervisande syfte och för att bevara vårt kulturarv samt att hålla miljöerna levande.

Förvaltning

Under arbetet med den här uppsatsen har det blivit tydligt att det är ett splittrat ägarskap med många olika ägare och förvaltare som har skilda uppfattningar, ekonomiska förutsättningar och strategier om hur de önskar att förvalta

kulturmiljöområdena. Det kan till exempel vara att det finns så många fornlämningar att sköta och det finns inte resurser till alla eller att det helt enkelt varken finns tillräckliga ekonomiska incitament eller tillräcklig besöksfrekvens för att tillgängliggöra en miljö för friluftsliv.

Slitage

De länsstyrelser som har intervjuats upplever inte att friluftslivet har lett till ett stort ökat slitage och ökade kostnader i samband med detta mer än att det blivit tydligt att vissa parkeringar inte är tillräckligt stora eller att man har fått informera mer om hur man får campa, elda etcetera. Det största slitaget upplevs som åldersrelaterat att till exempel stättor måste bytas ut för att trappsteg murknar än upplever förslitningar på miljön eller ren vandalisering, framförallt i stadsnära kulturmiljöer. Däremot förekommer och ökar olyckligt placerade aktivitetsområden som gör att kulturlämningar förstörs. En risk för vissa kulturområden är att det finns för få besökare, vilket kan leda till att det satsas mindre resurser på området än på andra mer populära kulturmiljöer.

Stötta aktörer och allmänheten

Länsstyrelserna arbetar främst med att informera, fördela ekonomiska medel, det finns en ansökningssida för detta ändamål (Länsstyrelserna u.å.), och har stödfunktioner som att till exempel korrekturläsa skyltar som skall sättas upp eller komma med tips och idéer om vilka lämningar som det kan vara av allmänintresse att kunna ta del av vid anläggande av en ny vandringsled. Naturkartan bland annat har beskrivits som en bra plattform för informationsspridning kring friluftsliv, kultur- och naturmiljöer länsöverskridande där många aktörer och myndigheter kan lägga in information samt är en bra app för allmänheten att kunna använda ute i naturen och locka till mer rörelse eller väcka större intresse för friluftsliv även inom kulturmiljön (Naturkartan 2024). Det huvudsakliga sättet att uppnå en balans mellan nyttjande och bevarande är att i de fall det blir överbelastat så försöker man att avleda besökare från området för att i stället besöka andra attraktiva platser som är mindre frekvent besökta. Det kan dock finnas situationer där det inte är möjligt, som några informanter tar upp som exempel med välkända

Hornborgasjön när tranorna dansar och alla vill titta samtidigt, där det inte går att locka folk till alternativa miljöer. Länsstyrelserna som ingår i den här undersökningen upplever dock inte att man har denna problematik i dagsläget, men man jobbar på beredskapsplaner om behovet skulle uppstå i framtiden.

En god förvaltning av friluftslivets resurser är avgörande för att friluftslivet ska kunna fortgå, men även för att natur- och kulturmiljöernas värde ska kunna bevaras.

7. Slutsats

Så hur ser då länsstyrelserna på kulturmiljöer som resurser för friluftsliv?

Undersökningen visar att länsstyrelsernas arbete med friluftslivet i kulturmiljöer är huvudsakligen inriktat på att locka ut besökare i landskapet än att fokusera på vad de gör där i fråga om friluftsliv, men målet är samtidigt att skydda kulturmiljöerna och bidra till en trevlig upplevelse för besökare samt förbättrad folkhälsa genom ökad rörelse.

Hur och tillsammans med vilka förvaltar länsstyrelserna kulturmiljöer för friluftsliv?

Det görs mycket samarbeten med många olika statliga myndigheter och aktörer som kommuner, markägare, företag, men även föreningar och privatpersoner. Arbetsuppgifter kan lejas ut, aktörerna söker stöd från Länsstyrelsen i form av information och ekonomiska medel. Skillnader finns, beroende på vilka personliga preferenser som ansvariga tjänstemän har på länsstyrelserna, vilken ingång man personligen har till friluftsliv och därmed vilka prioriteringar som sker och vilka satsningar som görs.

Vilka arbetssätt och metoder används för att uppnå en balans mellan nyttjande och bevarande av kulturmiljöerna?

Information är nyckeln i arbetet för att uppnå en balans, att leda allmänheten till eller från platser på ett tydligt sätt som är lätt att ta del av, som informationstavlor, hemsidor, appar och broschyrer. Det röjs för att inte träd och rötter ska förstöra

lämningar eller byggnader. Parkeringar finns för att vara tillgängliga men en bit ifrån för att inte förstöra områdets känsla. Vandringsleder anläggs så att kulturmiljöerna blir tillgängliga, spångar för att leda runt känsliga områden, staket för besökarna och lämningarnas säkerhet.

Kommunikation

Det får dock betydelse vem som tar beslut i olika ärenden för att det ibland finns brister i den interna kommunikationen mellan olika tjänstemän och/eller avdelningar på länsstyrelsen vilket gör att vissa avdelningar känner sig bortprioriterade när beslut tas. Annat som tas upp uppstår inte på grund av ekonomi, vilja att samarbeta eller brist på strategier, utan även på att det finns styrdokument som inte alltid tillåter enkla och smidiga lösningar mellan avdelningarna vilket leder till en onödigt omständlig byråkrati. Dessa styrdokument kan göra det tungrott att få en balans mellan bevarande och nyttjandet av kulturmiljöerna även om det inte upplevs som ett stort problem i dagsläget.

Det finns en viss risk att förvaltningen av kulturmiljöer hamnar mellan stolarna och att de i slutändan inte kan förvaltas på ett hållbart sätt då det inte alltid finns tillräckliga ekonomiska medel och det måste prioriteras hårt.

Uppföljning

Det skulle vara intressant att följa upp med en utökad studie av hur arbetet fungerar hos länsstyrelser i de större länen för att se om det finns liknande mönster eller skillnader kring arbetssätt, samarbete och förvaltning kring friluftslivet som i de mindre länsstyrelserna jag har undersökt i denna uppsats och om det går att hitta fler aspekter att belysa inom arbetet med dessa frågor.

Referenslista

Boverket. (2024). *Bidrag till kulturmiljövård*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/andra-Styrmedel-for-kulturvarden/Bidrag->

for-kulturmiljovard/

[2024-08-22]

Dalen, M. (2015). *Intervju som metod. 2.*, utök. uppl. Malmö: Gleerups utbildning. S 54–59.

Emmelin, L., Fredman, P., Lisberg Jensen, E. & Sandell, K. (2010). *Planera för friluftsliv: natur, samhälle, upplevelser*. Stockholm, s. 17, 18, 43, 44, 189.

Folkhälsomyndigheten. (2024). *Friluftsliv*.

<https://www.folkhalsomyndigheten.se/livsvillkor-levnadsvanor/friluftsliv/>

[2024-02-05]

Friluftsfrämjandet. (2024). *Fakta: Jämförelse statsbudget som berör friluftslivet 2024, 2023 och 2022*.

https://www.friluftsframjandet.se/contentassets/546df4c6155d4f0491946f250e58d987/24-02-07_statens_budget_friluftsliv_och_infrastruktur_jamforelser.pdf

[2024-08-22]

Länsstyrelsen Blekinge. (U.å.). *Mål för friluftslivet*.

<https://www.lansstyrelsen.se/blekinge/natur-och-landsbygd/mal-for-friluftslivet.html>

[2024-06-02]

Länsstyrelsen Kalmar. (2024). *Slätterkurs med Slättergubben*.

<https://www.lansstyrelsen.se/kalmar/om-oss/kalender/kalenderhandlingar---kalmar/2024-07-10-slattekurs-med-slatteggubben.html>

[2024-08-22]

Länsstyrelsen Kronoberg. (2021). *Vägen till levande kulturmiljöer*.

Kulturmiljöstrategi för Kronobergs län 2021–2025.

https://www.lansstyrelsen.se/download/18.2ddec05a17ee36dc53e142bd/1645108431499/Kulturmilj%C3%B6strategi_Kronobergs%20l%C3%A4n_2021-2025.pdf

[2024-05-27]

Länsstyrelsen Stockholm. (2024). *Lokala naturvårdssatsningen (LONA)*.

<https://www.lansstyrelsen.se/stockholm/natur-och-landsbygd/stod-till-naturvard/lokala-naturvardssatsningen-lona.html>

[2024-09-12]

Länsstyrelsen Stockholm. (U.å.). *Vårt uppdrag*.

<https://www.lansstyrelsen.se/stockholm/om-oss/om-lansstyrelsen-stockholm/vart-uppdrag.html>

[2024-05-21]

Länsstyrelsen Södermanland. (2021). *Friluftsliv i Sörmland. Handlingsplan för arbetet med friluftslivsmålen på Länsstyrelsen i Södermanlands län*. S. 5

https://www.lansstyrelsen.se/download/18.4adf753a1791c8ec4551f45d/1622463898879/Handlingsplan_Friluftsliv_utskick.pdf

[2024-09-15]

Länsstyrelserna. (U.å.). *Ansökan om bidrag till kulturmiljövård*. https://www.e-tjanster.lansstyrelsen.se/formservice/formDownload?serviceName=lst_cfd_multiserv_formhotell_tr&scriptcomponent.cmtagname=trex-lst-bidrag_kulturmiljovard_ansokan-cfd&service_name=bidrag_kulturmiljovard_ansokan

[2024-08-22]

Naturkartan. (2024). *Naturkartan är din guide till naturen*.

<https://www.naturkartan.se/sv/>

[2024-08-22]

Naturvårdsverket. (2023a). *Arbetet med friluftsliv*.

<https://www.naturvardsverket.se/amnesomraden/friluftsliv/#E-1799490557>

[2024-01-05]

Naturvårdsverket. (2023b). *Friluftslivets värden*.

<https://www.naturvardsverket.se/amnesomraden/friluftsliv/friluftslivets-varden/>

[2024-09-18]

Petersson Forsberg, L. (2012). *Friluftsliv och naturturism i kommunal fysisk planering*. [Elektronisk resurs]. Diss. Karlskrona : Blekinge tekniska högskola, 2012. S. 3-19. Tillgänglig på Internet:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:bth-00526>

[2024-08-22]

Riksantikvarieämbetet. (2014). *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval. Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*. S. 12, 13, 14 <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234521/FULLTEXT01.pdf>

[2024-09-13]

Riksantikvarieämbetet. (2024a). *Lagar och ansvar*. <https://www.raa.se/lagar-och-stod/ansvar-lagar-och-andra-regelverk/>

[2024-09-14]

Riksantikvarieämbetet. (2024b). *Om bidrag, anslag och fonder*.

<https://www.raa.se/lagar-och-stod/bidrag-anslag-och-fonder/om-bidrag-anslag-och-fonder/>

[2024-09-14]

Sandell, K. & Sörlin, S. (red.) (2008). *Friluftshistoria: från "hårdande friluftslif" till ekoturism och miljöpedagogik : teman i det svenska friluftslivets historia. 2.,* omarb. uppl. Stockholm: Carlsson. S.12, 27-46.

SFS 2003:133. *Förordning om statsbidrag till friluftorganisationer. §1*

Slättergubben. (U.å). *Liekurs med Slättergubben*.

<https://www.slattergubben.se/produkter/liekurser/liekurser>.

[2022-08-22]

Bilaga 1

Intervjuguide

1. Berätta om ditt arbete.

2. Hur kommer friluftsliv in i ditt arbete?
3. Kan du beskriva friluftslivet i länet?
4. Vilken roll har länsstyrelsen i arbetet med friluftsliv?
5. Vad är länets främsta natur- och kulturreсурser för friluftslivet?
6. Hur förvaltas kulturmiljöerna för friluftsliv?
7. Vilka riktlinjer finns för arbetet med kulturmiljöer?
8. Kan du berätta hur länsstyrelsen arbetar för bevarande av kulturmiljöerna?
9. Hur balanserar man nyttjandet och bevarandet av kulturmiljöerna?
10. Finns det någon strategi som har visat sig vara speciellt hållbar för balansen kring nyttjande och bevarande?
11. Hur arbetar man med denna balans för framtiden, vilka strategier finns?
12. Finns det något du skulle vilja förändra eller förbättra inom dessa områden?
13. Vilka samarbetsaktörer inom friluftsliv och kulturmiljöer finns samt hur sker samverkan mellan dem?